

Tussen evangelisch en reformatorisch Het politiek getuigenis van de Reformatorische Politieke Federatie (1975-2003)

Remco van Mulligen

Roel Kuiper, in de jaren negentig een van de belangrijkste ideologen van de Reformatorische Politieke Federatie (RPF), kreeg in 1995 een gesigndeerde editie van *Nieuw Babylon in aanbouw*, het proefschrift van James Kennedy over de jaren zestig. ‘Let this book serve as an Anti-Revolutionary warning’, schreef de auteur als opdracht. Volgens Kuiper was ook de op 15 maart 1975 opgerichte RPF zo’n antirevolutionaire waarschuwing, ‘een noodwoning voor politiek ontheemden die niet met de progressieve beeldenstorm mee wilden doen’.¹ De partij was een vermaning tegen moreel verval, secularisatie en de teloorgang van de antirevolutionaire beginselen binnen het CDA. De RPF kwam tot stand als een reactie op de veranderingen die na de Tweede Wereldoorlog plaatsvonden binnen de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en het opgaan van deze partij in het CDA.² De partij was het resultaat van een groeiende behoefte om als orthodoxe protestanten de krachten politiek te bundelen en samen sterk te staan in een tijd die werd gekenmerkt door culturele verandering.

Binnen de RPF kwam tegen het einde van de jaren zeventig een nieuwe stroming op, die zich niet meer oriënteerde op de glorie-dagen van de ARP. Steeds meer leden wilden een nieuw geluid laten horen dat positiever was – dat wil zeggen meer gericht op het goede dat de christelijke traditie de maatschappij te bieden had, in plaats van te hameren op wat er allemaal fout ging. Het ageren tegen de tijdgeest werd vervangen door een evangeliserend geloofsgetuigenis. In de jaren negentig kwam hier ook een zakelijker benadering van politiek bij, die meer het uitoefenen van politieke invloed beoogde.

De RPF was veel sterker dan het CDA gebonden aan de Bijbel en leek daarmee veel op twee andere kleine christelijke partijen, het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP).³ Aanvankelijk formuleerde de RPF haar grondslag en standpunten dusdanig dat optimale samenwerking met die twee geestverwante partijen mogelijk was. De goede verkiezingsresultaten aan het begin van de jaren tachtig, maar vooral de successen in de jaren negentig, maakten de partij zelfbewuster. Van meet af aan had de RPF vrijgemaakt-gereformeerden in haar gelederen (zowel ‘binnenverbanders’, die het GPV tot zijn vaste

achterban rekende, als 'buitenverbanders'). Geleidelijk aan verbreedde zij haar aanhang met mensen uit bevindelijke hoek (de traditionele SGP-aanhang).

In de jaren negentig poogde de RPF een nog niet door andere partijen 'geclaimde' kiezersgroep aan te boren: de christenen uit de interkerkelijke 'evangelische beweging' die opgang deed in zowel bestaande (hervormde en gereformeerde) kerken als nieuwe denominaties, zoals de pinkstergemeenten, baptistengemeenten en volle en vrije evangelische gemeenten.⁴ Door zich nadrukkelijker op deze groep te richten vertoonde de RPF sterke overeenkomsten met de Evangelische Omroep (EO) en werd zij soms gezien als de 'politieke vleugel' van die omroep. Of dat beeld klopt, is nog maar de vraag. In deze bijdrage zal een beeld worden gegeven van de transformatie van de RPF van een traditioneel-reformatorische, behoudende partij die zij bij de oprichting was, naar de meer evangelische en christelijk-sociale, soms zelfs als progressief aangeduide, grootste partij van klein rechts in de jaren negentig.

De antirevolutionaire wortels van de RPF

De RPF ontstond in 1975 als een federatie van enkele al bestaande bewegingen van 'verontruste antirevolutionairen' die vanaf het begin van de jaren zeventig toenadering tot elkaar zochten. Om een beeld te krijgen van het karakter van de jonge RPF, is het van belang de bloedgroepen waaruit zij ontstond nader te bekijken. De belangrijkste was het Nationaal Evangelisch Verband (NEV), in januari 1966 opgericht door leden van de ARP die zich bij hun partij niet meer thuis voelden en in het GPV onder leiding van Piet Jongeling de 'enige ware' antirevolutionaire partij zagen. Ze konden echter van die partij niet lid worden, omdat ze niet vrijgemaakt-gereformeerd waren, en besloten vervolgens een beweging te starten die de kiezer moest opwekken om GPV te stemmen. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 moest het NEV tot een volwaardige partij uitgroeien en met het GPV een lijstverbinding aangaan. Hiervan kwam echter niets terecht. Ten eerste was er binnen het GPV een groeiend verzet opgekomen tegen het idee van lijststijnschuiving met het niet-vrijgemaakte NEV. Het GPV schoof de beslissing over samenwerking steeds weer voor zich uit, en dat beperkte de mogelijkheden van het NEV om verder te groeien. Slechts weinigen voelden ervoor een partij te steunen die in een uitzichtloze positie van onderschikking aan het GPV zat. Hierdoor groeide binnen het NEV de steun voor het idee zelfstandiger te worden ten opzichte van het GPV. In diezelfde jaren vond er binnen de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) een scheuring plaats. De groep die zich afscheidde en dus buiten de vrijgemaakte kerk kwam te staan (de 'buitenverbanders'), moest ook vertrekken uit de meeste vrijgemaakte organisaties. Velen van hen zochten onderdak bij het NEV. Hierdoor werden de verhoudingen tussen beide partijen ronduit vijandig.

In de lente van 1972 verbrak het GPV alle banden met het NEV.⁵ Dit gaf die laatste partij de vrijheid om samenwerking te zoeken met andere groepen. Het

GPV werd niet vergeten, maar wilde zelf niets meer van het NEV weten. Met de SGP had het NEV al in 1970 samengewerkt bij verkiezingen voor de gemeenteraden en Provinciale Staten, en dit werd in 1974 voortgezet. Ook zocht het NEV contact met twee andere jonge bewegingen: de Gespreksgroep van AR-gezinden en het Antirevolutionair Jongerencontact (ARJC). Het samenbundelingsideaal dat later de kern van de RPF zou worden, was geboren.

De Gespreksgroep was in 1971 ontstaan nadat een 'Groep van 21' (vooral wat oudere hoogleraren die voornamelijk aan de Vrije Universiteit verbonden waren) in een open brief bezwaar had gemaakt tegen de dominante positie van een kleine groep radicale en linkse personen in de ARP.⁶ De Gespreksgroep had goede banden met het ARJC, dat in 1972 was ontstaan rondom het blad *Concreet* van J.G. van der Land. Al snel zocht het NEV contact met beide groeperingen. Ze wilde de Gespreksgroep losweken van de ARP en het ARJC omvormen tot een NEV-jongerenbeweging. In 1974 veranderde het ARJC haar naam in Reformatorisch Politiek Jongerencontact (RPJC), waarmee het zijn zelfstandigheid ten opzichte van de ARP benadrukte en acceptabel werd voor NEV-jongeren. *Concreet* ging in 1973 verder onder de naam *Bezinning*. Ook de Gespreksgroep toonde een groeiende bereidheid om met het NEV samen te werken. Zij geloofde steeds minder in de mogelijkheid om de ARP van binnenuit te kunnen veranderen.⁷

Op 26 oktober 1974 vond in Amersfoort het congres 'Reformatorische politiek op de tweesprong' plaats. Hier kwamen leden van de Gespreksgroep, het RPJC en het NEV bijeen. Ook waren er belangstellenden vanuit de ARP en CHU aanwezig. Tot slot was er een groep zelfstandige kiesverenigingen uit Gelderland en Overijssel vertegenwoordigd, die zich het Reformatorisch Politiek Contact (RPC) noemde.⁸ Onderwerp van gesprek was de actuele politieke situatie: van het GPV kon men niet lid worden en van de SGP, de ARP en de CHU wilde men niet lid worden. Er restte, zo was de conclusie, geen andere keus dan de oprichting van een eigen politieke partij als *tijdelijk* onderdak. Of zij een partij moest worden naast al bestaande partijen of toch vooral een politieke lobbygroep, daarover was men het niet eens. Ook waren de deelnemende organisaties te zeer op hun zelfstandigheid gesteld om deze geheel op te geven. Daarom werd de begin 1975 opgerichte RPF een federatie: de participerende organisaties bleven binnen dat verband herkenbaar.⁹

De onderlinge verschillen bleken al direct toen de RPF haar grondslag wilde formuleren. Het NEV stond erop dat daarin de 'Drie Formulieren van Enigheid' werden opgenomen, drie centrale protestantse belijdenisgeschriften uit de zestiende en begin zeventiende eeuw. De SGP en het GPV hadden deze Formulieren ook in hun grondslag, wat voor het NEV een belangrijk argument was. De Gespreksgroep en het RPJC vonden echter dat kerkelijke belijdenissen niet thuis hoorden in de basis van een politieke partij. Uiteindelijk was het RPJC'er Aad Wagenaar die een beslissende stem had in de goedkeuring van de grondslag: hoewel hij zelf liever de Drie Formulieren had weggelaten, besloot hij de NEV'ers te steunen, omdat dit onderwerp voor hem uiteindelijk geen breekpunt was.¹⁰

De Drie Formulieren maakten dus deel uit van de grondslag, maar werden alleen relevant geacht voor zover zij zich uitspraken over politieke onderwerpen. Deze manier van omgaan met de belijdenissen is later door de ChristenUnie overgenomen en schept ruimte voor toetreding van evangelische christenen, die op bepaalde theologische punten door de Formulieren fel worden veroordeeld. Niet alleen in haar omgang met de reformatorische belijdenissen, maar ook door het vermelden van een 'reformatorisch grondmotief van schepping, zondeval en verlossing' was de RPF uniek.¹¹ In deze formulering klinkt een sterke invloed door van de reformatorische wijsbegeerte, een filosofische stroming die in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw was ontwikkeld door VU-hoogleraren Herman Dooyeweerd en Theo Vollenhoven als een nadere uitwerking van de ideeën van Abraham Kuyper.

Ook het doel van de RPF leverde discussie op. Sommigen wilden zo snel mogelijk een partijorganisatie uit de grond stampen, zodat de partij kon meedoen aan de Kamerverkiezingen van 1977. Anderen vroegen zich af of de RPF überhaupt aan verkiezingen moest deelnemen en of zij niet beter kon fungeren als de lijm tussen SGP, GPV en orthodoxen in het CDA. Voor de grote middengroep was de vorming van een nieuwe partij een vanzelfsprekendheid. Deelname aan de verkiezingen van 1977 was dat voor hen niet. Enkele RPF'ers wezen op het 'rampscenario' dat zij vooral kiezers zou wegtrekken bij het GPV en de SGP, maar zelf niet voldoende stemmen zou bemachtigen om in de Kamer te komen.¹² Als compromis tussen beide uitersten beschouwde de RPF zichzelf als een politieke 'beweging', die vooral verandering in de maatschappij wilde bewerkstelligen en daartoe samenwerking zocht met andere christelijke organisaties. De vraag of verkiezingsdeelname in 1977 haalbaar was, werd in de oprichtingsfase van de partij nog niet beantwoord.

Een moeizaam begin

In de beginjaren bestond de partij uit de drie bewegingen (NEV, Gespreksgroep, RPJC), aangevuld met vertegenwoordigers van het RPC.¹³ Dit kwam terug in de inrichting van het in 1975 opgerichte ledenorgaan *Nieuw Nederland*, dat aanvankelijk duidelijk van elkaar te onderscheiden katernen bevatte: de bladen *Bezinning* (RPJC) en *Staat en Evangelie* (NEV) waren in *Nieuw Nederland* opgenomen. Daarnaast kreeg elk van de organisaties een eigen plek voor het doen van mededelingen en oproepen. In het hoogste orgaan van de partij, de Federatieraad, waren alle bloedgroepen evenredig vertegenwoordigd. Dat gold ook voor het Federatiebestuur, dat uit de Federatieraad werd gekozen en vooral een uitvoerende taak had. De organisaties regelden gezamenlijke zaken via deze organen, maar bleven verder hun eigen weg gaan: het NEV bleef doorgaan met het vormen van nieuwe lokale verenigingen, zoals zij al enkele jaren deed, de Gespreksgroep en het RPJC bleven zich bezinnen op hun relatie tot de ARP.¹⁴

De verwachting dat veel kiesverenigingen uit ARP en CHU die met de RPF sympathiseerden zouden overstappen, bleek niet uit te komen. Hierdoor was de groei van het aantal aangesloten verenigingen vooral het gevolg van de oprichting van nieuwe NEV-verenigingen.¹⁵ Het was zo een kwestie van tijd voordat het NEV in de Federatieraad een absolute meerderheid zou bereiken. Onder invloed van dit toekomstperspectief werd begin 1976 besloten de bloedgroepen geheel op te heffen. Vanaf januari 1976 was *Nieuw Nederland* een officieel RPF-orgaan en verdwenen de aan de bloedgroepen gerelateerde katernen. De Federatieraad vertegenwoordigde nu de kiesverenigingen, die vanaf 1979 Reformatorische Politieke Verenigingen (RPV'en) werden genoemd.¹⁶ Was de RPF eerst een federatief verband van de vier bloedgroepen, nu werd zij een federatie van kiesverenigingen. Deze verenigingen behielden een groot deel van hun zelfstandigheid: zo hadden zij het recht om leden aan te nemen en te royeren, iets waar Federatieraad en -bestuur niets over te zeggen hadden.

Het verdwijnen van de bloedgroepen ging niet zonder slag of stoot. Vooral het bestuur van het RPJC vond de eenwording van de partij in een te hoog tempo verlopen. Dat ging zelfs zo ver dat RPJC'er Van der Land vanaf 1976 zijn periodiek *Bezinning* als zelfstandige uitgave ging uitbrengen onder de titel *Nieuw Nederland*, met een vormgeving waardoor het blad als twee druppels water op het RPF-orgaan leek.¹⁷ Doordat hij het ook nog aan alle RPF-leden toestuurde, ontstond er verwarring. Deze situatie sleepte zich enkele maanden voort en eindigde met het royement van Van der Land door zijn kiesvereniging en het uittreden van een deel van het RPJC uit de RPF.¹⁸ Daarna keerde de rust in de partij terug. Al snel zou het botsen van reformatorische en evangelische christenen de bloedgroepen doen vergeten.

Begin 1976 werd er nog een ander belangrijk besluit genomen: het Federatiebestuur maakte bekend dat de RPF 'in principe' zou meedoen aan de Kamerverkiezingen van 1977. Medio 1976 waren er negentien lokale verenigingen, en de verwachting was dat dit aantal binnen een jaar zou zijn gegroeid naar minimaal 35, wat voldoende werd geacht om te kunnen deelnemen aan de verkiezingen. Ondanks de eerder geuite bezwaren werd dus geruisloos de weg naar de Kamerverkiezingen van 1977 ingeslagen.¹⁹ Alles stond nu in het teken van deze verkiezingen. De partij had afdelingen, een programma en een lijsttrekker nodig. De rest, zoals het opzetten van een wetenschappelijk bureau, een jongerenorganisatie en een instituut voor kadervorming, kon wachten.

Het verkiezingsprogramma voor 1977 had een behoudend karakter. Het was grotendeels gebaseerd op de beginselen van het NEV, aangevuld met standpunten van de verontrusten uit de ARP. Voor het NEV was altijd het Program van Richtlijnen van het GPV de basis geweest van waaruit het politiek bedreef. Dat hing samen met zijn oorsprong als GPV-steunorganisatie. De nadruk lag in het programma op het handhaven van een christelijke moraal, een terughoudende overheid op sociaal en economisch gebied, verzet tegen de verzorgingsstaat, een daadkrachtige overheid op het gebied van ordehandhaving en een afkeer van socialisme. Moreel gezien

was het programma conservatief-christelijk. Het traditionele, stabiele gezin werd volgens de RPF ondermijnd door het moderne emancipatiestreven. Onder de kop 'zedewetgeving' pleitte de partij voor strenge handhaving van het verbod op abortus en euthanasie, het afwijzen van homoseksualiteit en ongehuwd samenwonen, en het verbod van pornografie, spermabanken en softdrugs.²⁰

Als lijststaanvoerder werd EO-medewerker Ad de Boer aangezocht, maar die weigerde. Daarna werd Jan Rietkerk gevraagd, en hij stemde wel toe. Net als De Boer was hij een voormalige GPV'er die behoorde tot de vrijgemaakte kerken (buiten verband). Rietkerk was sinds het begin van de jaren zeventig raadslid namens een kiesvereniging die voor een groot deel bestond uit 'buitenverbanders', die daarom uit het GPV was gezet en zich vervolgens had aangesloten bij het RPC (dat zoals vermeld in 1975 in de RPF opging). Hiermee was Rietkerk een van de weinige RPF'ers met al enige jaren ervaring in de politieke praktijk.²¹ De lijst die hij aanvoerde, was samengesteld uit mensen uit alle orthodox-gereformeerde stromingen die Nederland rijk was. Vrijgemaakten en buitenverbanders hadden op die lijst een relatief groot aandeel, wat een duidelijk statement was tegen het kerkelijke exclusivisme van het GPV.²² De RPF viste onmiskenbaar in dezelfde vijver als die partij, waardoor de twee elkaars concurrenten waren. De overlap met de SGP was veel kleiner, met als gevolg dat de contacten met die partij beter waren.²³

De concurrentiestrijd kwam op de verkiezingsdag in mei 1977 tot een dramatisch hoogtepunt: de RPF snoopte genoeg kiezers weg bij het GPV om te zorgen dat die laatste één van zijn twee Kamerzetels verloor (zie tabel 1 in bijlage 1). Behalve de komst van de RPF kunnen de zuigkracht van het CDA en het vertrek van de populaire GPV-leider Jongeling als verklaring gegeven worden voor dit slechte resultaat. Door die aantrekkingskracht van het CDA was ook het verkiezingsresultaat van de SGP tegengevallen. De RPF zelf kwam tot overmaat van ramp 1200 stemmen tekort voor een zetel en was er niet in geslaagd grote groepen kiezers bij het CDA weg te trekken.²⁴

De volgende teleurstelling kwam een jaar later bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten. Overal had de RPF geprobeerd coalities met andere partijen te sluiten, maar dit was alleen gelukt in Friesland (een ineengeschoven lijst van SGP en RPF, in feite een voortzetting van de SGP-NEV-samenwerking van 1974). In alle provincies bleef de partij onder de kiesdeler, en landelijk gezien behaalde zij een lager stemmenpercentage dan een jaar eerder.²⁵ Hadden de drie kleine christelijke partijen in de provincies samen één lijst gevormd, dan hadden ze minimaal tien zetels meer behaald dan nu het geval was. Ongeveer acht van die tien zetels waren dan naar de RPF gegaan.²⁶ Twee maanden na de Statenverkiezingen kon de RPF zichzelf eindelijk op de politieke kaart zetten: in de 77 gemeenten waar de partij aan de verkiezingen deelnam, vergaarde zij in totaal 27 zetels (zie tabel 4 in bijlage 1). In veel gevallen betrof dit de herverkiezing van raadsleden die in 1974 namens het NEV of een lokale kiesvereniging in de raad waren gekomen.

De oproep tot electorale samenwerking was wat betreft het GPV aan dovemansoren gericht. Bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in 1979 wilde die

partij geen gemeenschappelijke lijst met de SGP en de RPF.²⁷ Dat was voor die laatste reden om niet aan die verkiezingen deel te nemen. Bij elkaar opgeteld wonnen de SGP en het GPV 3,3 procent van de stemmen, maar zij wisten geen van tweeën een zetel te bemachtigen. Tot vreugde van de RPF verklaarde GPV-lijsttrekker Hans Blokland achteraf dat zijn partij een les kon trekken uit het statistische feit dat de drie orthodox-christelijke partijen wel een zetel hadden gewonnen als ze gedrieën met één lijst de verkiezingen in waren gegaan.²⁸

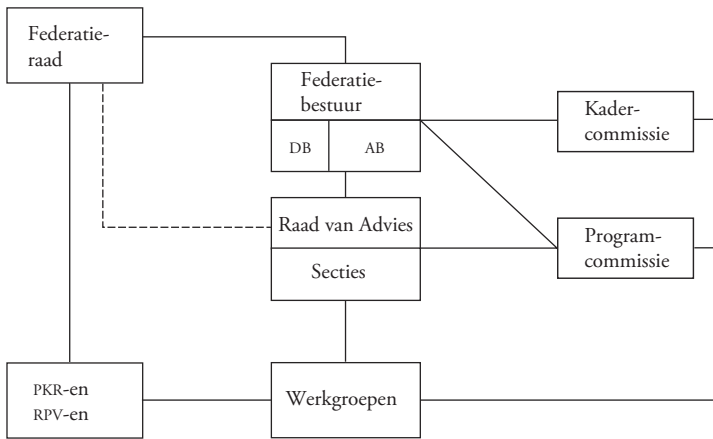
Vier verkiezingen op rij hadden de RPF slechts een kleine dertig zetels in lokale gemeenteraden opgeleverd. Bovendien hadden de SGP en vooral het GPV, de partijen die als bondgenoten werden gezien, kritisch op de nieuwelingsgereageerd. Dit was logisch, aangezien de RPF medeschuldig was aan het zetelverlies van het Verbond in 1977. Enige tijd werd de RPF geplaagd door twijfel: had zij als derde christelijk-orthodoxe partij wel bestaansrecht? Propagandist Kees Smits stoffte het oude idee van de RPF als maatschappelijke beweging af, ofwel als 'aktiegroep': Provo had volgens hem grote invloed in de samenleving uitgeoefend zonder veel volksvertegenwoordigers te hebben en de RPF moest datzelfde nastreven.²⁹ Smits probeerde zijn partijgenoten als het ware moed in te spreken en af te leiden van de pijnlijke situatie waarin de partij zich aan het eind van de jaren zeventig bevond. Zijn suggestie is tevens te zien als een poging om de groep tegemoet te komen die voor de RPF vooral bestaansrecht zag als een beweging en niet zozeer als een politieke partij. Net als in 1976 bleef ook drie jaar later een brede discussie over het doel van de partij uit en ging men al snel weer over tot de orde van de dag: het voorbereiden van de volgende Kamerverkiezingen, die in 1981 zouden plaatsvinden.

De RPF had enige jaren de tijd om aan de opbouw van de partij te werken. In november 1978 werd de Raad van Advies ingesteld, een geesteskind van Wagenaar. De Raad zou nog voor de komende verkiezingen moeten uitgroeien tot een wetenschappelijk bureau. Behalve het verdiepen van de politieke visie van de RPF had dit orgaan, dat onder leiding stond van Wagenaar, ook als taak het Federatiebestuur op politiek-inhoudelijk terrein te adviseren.³⁰ De Raad richtte zich echter voornamelijk op zijn rol als ideologische denktank en beschouwde zich als ondergeschikt aan de Federatieraad, die immers de politieke koers van de partij bepaalde. Het Federatiebestuur bleef de Raad van Advies echter letterlijk zien als zijn adviseur en bestreed de directe lijn tussen dit nieuwe orgaan en de Federatieraad (zie figuur 1). Daarmee zou de Raad immers hiërarchisch gezien naast het bestuur komen te staan, en dat vond het bestuur onwenselijk. Hier lag de basis van het conflict tussen deze organen, dat de RPF enkele jaren later aan de rand van de afgrond zou brengen.

De Raad van Advies ging voortvarend van start.³¹ Er werden kaderconferenties en cursussen georganiseerd, artikelen en brochures gepubliceerd en er werd contact gezocht met geestverwante organisaties in binnen- en buitenland. Twee jaar later waren er acht groepen ('secties'), die zich elk met een specifiek beleidsterrein bezighielden. De Raad had toen ongeveer vijftig leden. De uit de Raad samenge-

Figuur 1. Organisatorische structuur van de RPF in 1978

Bron: Beleidsnota 'Raad van Advies' – een beleidsvoorstel voor het hoofdbestuur van de RPF (1978), RPF-archief, doos 245.

NB: De stippellijn geeft de betwiste onderschikking weer van de Raad van Advies aan de Federatieraad.

stelde Programcommissie, die bestond uit alle acht sectiehoofden en eveneens werd geleid door Wagenaar, stelde in 1980 een nieuw verkiezingsprogramma op. Dit moest coherenter zijn dan het vorige, dat meer een samenraapsel was van de visies van de oude bloedgroepen.³² Het resultaat was een programma waarmee de RPF zowel in 1981 als in 1982 de Kamerverkiezingen in ging en dat ook in grote lijnen overgenomen werd in het Basisprogram van 1984. De Programcommissie legde hiermee de basis voor het parlementair optreden van de RPF in de jaren tachtig.

Richtingstrijd: getuigenispolitiek versus zakelijkheid

Rietkerk had aangegeven niet opnieuw landelijk lijsttrekker te willen zijn. In de lente van 1980 had de legerpredikant J.J. Poort, een man met charisma afkomstig uit de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, toegezegd deze taak op zich te willen nemen. Hij zou een duo vormen met de gereformeerde Wagenaar, de nummer twee op de lijst. Wagenaar had zijn kwaliteiten als partij-ideoloog in de eerste vijf jaren van de RPF bewezen, was voor alle bloedgroepen in de partij een acceptabele kandidaat en had bovendien politieke ambities. Toen

Poort zich in juni onverwacht als eerste man terugtrok, werd Wagenaar tot zijn eigen teleurstelling gepasseerd voor het lijsttrekkerschap. Hij vermoedde zelf dat het Federatiebestuur hem hiertoe niet geschikt vond.³³ Binnen een maand had het bestuur in de persoon van Meindert Leerling een vervanger gevonden voor Poort. Wagenaar werd vanwege zijn politieke diepgang en verdiensten voor de partij wel zo belangrijk geacht dat de 'duoconstructie' gehandhaafd bleef. Leerling stond weliswaar op plaats nummer één, maar in de campagne werd hij samen met Wagenaar als koppel gepresenteerd. De nieuwe lijsttrekker, die geen politieke ervaring had, kon ook wel wat hulp gebruiken.³⁴

Leerling werkte al vanaf het begin van de jaren zeventig bij de EO als programmamaker en was daarvoor sportjournalist geweest. Sinds 1977 was hij lid van het Federatiebestuur. Net als Poort behoorde hij tot de Gereformeerde Bond, maar als journalist en politicus week hij af van het 'stoer calvinistische' imago dat de RPF tot dan toe had gehad. Hij wilde het conservatieve, ouderwetse beeld van zijn partij omvormen tot een fris en dynamisch gezicht, modern en confronterend. Als Kamerlid zou hij het Evangelie nadrukkelijker naar voren brengen in zijn bijdragen, waardoor zijn optreden wat evangeliserend overkwam.³⁵

Deze imagooverandering was vooral door het Federatiebestuur tot stand gebracht. Het zegde zonder overleg met de Federatieraad toe dat Leerling het gezicht van de partij mocht bepalen. Wagenaar, die eveneens in het bestuur zitting had, was vrijwel direct na Leerlings aanstelling ontevreden over de manier waarop deze zich profileerde. De twee waren in de eerste helft van de jaren tachtig de gezichten van twee facties in de partij, die zich concentreerden rondom het Federatiebestuur en de Raad van Advies. De eerste aanvaring tussen beide groepen deed zich enkele maanden voor de verkiezingen voor, toen Leerling op verzoek van het bestuur de eindredactie voerde over het verkiezingsprogramma. De wijzigingen die hij aanbracht werden door de Programcommissie gekarakteriseerd als een 'ernstige verschraling' van het oorspronkelijk document en een 'diskwalificatie' van haar werk. Zij stelde (terecht) vast dat alleen de Federatieraad, en dus niet het Federatiebestuur, het recht had om een eindoordeel te vellen over het programma. Het bestuur verweerde zich door erop te wijzen dat Leerling slechts had gepoogd het wetenschappelijk jargon te vertalen naar taal die de gemiddelde Nederlander zou aanspreken. De Federatieraad floot uiteindelijk het bestuur niet terug, waardoor het programma bleef zoals het was.³⁶ Dat deze botsing tussen het Federatiebestuur en de Adviesraad, die veel breder was dan de persoonlijke aanvaring tussen Leerling en Wagenaar, geen eenmalig incident was, zou in de volgende jaren blijken.

Wagenaar verwoordde een bezwaar dat door een aanzienlijke groep in de partij werd gedeeld, namelijk dat Leerling niet alleen het aanzien van de partij wijzigde, maar ook haar inhoudelijke opstelling. De eerste man van de RPF zou de antirevolutionaire beginselen verkwanselen en inruilen voor een evangelische getuigenispolitiek. Volgens de traditioneel-reformatorisch gezinde partijleden vond er een 'evangelicalisering' van de partij plaats, die werd geleid door het Federatiebestuur. Dit bracht een discussie met zich mee over de vraag of evangelischen, die

de partij al vanaf het eind van de jaren zeventig binnendruppelden, als lid geaccepteerd konden worden. De partijleden die tegen hun toetreding waren, beriepen zich vaak op de grondslag. Daarin werden de Drie Formulieren van Enigheid genoemd, waarin niet alleen de rooms-katholieke kerk, maar ook de 'wederdopers' werden veroordeeld. De wederdopers, dat waren de voorlopers van de evangelischen, zo betoogde men.³⁷ Bovendien hadden deze tegenstanders ernstige twijfels bij de vraag of deze opkomende evangelische stroming in het christendom politiek gezien wel in de antirevolutionaire traditie stond. In enkele kiesverenigingen voelden evangelischen zich niet welkom, tenzij ze een 'reformatorisch mondstuk' opzetten.³⁸

Het Federatiebestuur verdedigde de toelating van de evangelischen met verve. Het meende dat de belijdenisgeschriften alleen in de grondslag stonden omdat ze *politiek* relevante passages bevatten. De theologische bezwaren tegen de evangelischen deden niet ter zake. Leerling, die als EO-gezicht in evangelische kringen tot de verbeelding sprak maar lid was van een reformatorische kerk, werd mede als lijsttrekker gekozen omdat hij beide groepen aan de RPF kon binden.³⁹ Er drongen ook evangelischen door tot de kieslijsten. Johan Frinsel, lid van de pinkstergemeenten en voorzitter van de evangelische welzijnsorganisatie Tot Heil des Volks, stond in 1982 derde op de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen, en het had weinig gescheeld of hij was toen Kamerlid geworden.⁴⁰

In de aanloop naar de Kamerverkiezingen van mei 1981 barstte de factiestrijd los. Het conflict rondom het programma was nog maar net achter de rug toen Leerling en Wagenaar elkaar tijdens de campagne in de haren vlogen – overigens zonder dat de media het in de gaten kregen. Een maand voor de verkiezingen was voor Leerling de maat vol: hij deelde in een brief aan het bestuur mee dat hij niet kon samenwerken met Wagenaar en dat hij zijn nummer twee na de verkiezingen niet als fractiemedewerker wilde, zoals was afgesproken in het geval de RPF één zetel zou halen: 'dat zou een ramp zijn'.⁴¹ Leerling trok zijn brief na enkele gesprekken met Wagenaar weer in. Doordat beiden in 1981 in de Kamer kwamen, verdween dit persoonlijke conflict tijdelijk naar de achtergrond. Het Federatiebestuur stond onvoorwaardelijk achter Leerling, maar kon ook niet om Wagenaar heen, die de nog altijd zeer sterke traditioneel-antirevolutionaire richting vertegenwoordigde. Bij de Kamerverkiezingen van 1982 stonden Leerling en Wagenaar dus weer gewoon op dezelfde plek. Dat de onderlinge samenwerking tussen de twee was aangetast, bleek echter uit het feit dat de duoconstructie bij die verkiezingen niet meer werd voortgezet.

Met zijn verkiezing tot Kamerlid kreeg Wagenaar de politieke carrière die hij al jaren ambieerde. Leerling zal het feit dat hij na de verkiezingen van 1981 niet meer als een eendrachtig 'duo' met Wagenaar hoefde op te treden, als een opluchting hebben ervaren. Het probleem tussen beide Kamerleden was echter niet opgelost. Beiden gingen hun eigen gang, maar het viel wel op dat Wagenaar zich gedroeg alsof hij nu met Leerling een 'duo-fractieleiderschap' bekleedde. Dit leidde in de jaren die volgden opnieuw tot ruzie tussen die twee. Bovendien raakten

de Raad van Advies en het Federatiebestuur openlijk met elkaar in conflict. De groep die bij de interne richtingenstrijd aan de verliezende hand was, concentreerde zich in de Raad van Advies. Dit orgaan maakte in de zomer van 1981 bezwaar tegen de eis vanuit het Federatiebestuur dat Wagenaar moest aftreden als Raadsvoorzitter. Statutair was vastgelegd dat RPF-Kamerleden niet tegelijkertijd lid van het Federatiebestuur mochten zijn, terwijl de voorzitter van de Adviesraad juist uit dit bestuur werd gekozen. Het Federatiebestuur hield in het geval van Wagenaar strikt vast aan de regels, hetgeen betekende dat hij zijn bestuurslidmaatschap moest opgeven, terwijl het er tegelijkertijd geen probleem van maakte dat Leerling als 'adviseur' bij de bestuursvergaderingen aanwezig bleef. Ook het partijblad *Nieuw Nederland* kwam strikter onder de controle van het bestuur te staan. Als gevolg hiervan was in 1980 al hoofdredacteur Waling Meijer afgetreden en zouden in de jaren daarna veel scribenten van traditionele signatuur verdwijnen.⁴² Kortom: het Federatiebestuur had een nieuwe koers uitgestippeld, wist zich gesteund door een kleine meerderheid in de partij en hield de touwtjes stevig in handen. Uit verzet hiertegen herkoos de Raad van Advies Wagenaar in september 1981 unaniem als voorzitter.⁴³ Hiermee gaf de Raad een duidelijk signaal: als het bestuur zijn bevoegdheid mocht overschrijden, dan de Adviesraad ook.

Toen de Kamerverkiezingen van september 1982 achter de rug waren, vond het Federatiebestuur de tijd rijp om de Raad van Advies zijn plaats te wijzen. Dit partijorgaan werd geschorst, waardoor het onder andere geen financiële middelen meer ter beschikking had. Dit besluit werd binnen de partij fel gekritiseerd. In reactie op die kritiek verdedigde het bestuur zich op de Federatieraad van november 1982 door middel van het rapport 'Samen verder'.⁴⁴ Dit document was een opsomming door het Federatiebestuur van wat de Raad allemaal verkeerd zou hebben gedaan. De meerderheid in de RPF vond de houding van het bestuur te eenzijdig. Onder hen bevonden zich twee bestuursleden, die een eigen rapport uitbrachten onder de titel 'Eerst samen terug', en het in 1981 door enkele kiesverenigingen opgerichte Comité Eenheid en Verzoening. Zij kozen de middenweg: zowel het bestuur als de Adviesraad had in hun ogen fouten gemaakt.⁴⁵ In de Federatieraad ging het er stormachtig aan toe. Het bestuur kreeg uiteindelijk niet zijn zin, wel stelde de partij een Commissie van Vijf in die het conflict kritisch moest onderzoeken.⁴⁶

De Vijf leverden in mei 1983 hun rapport af, getiteld 'Samen dienen'. De schuld voor het conflict, dat inmiddels ook in de media aandacht had gekregen, werd hierin gelijk verdeeld over het Federatiebestuur, de Raad van Advies, Leerling en Wagenaar. Het advies week weinig af van wat de dissidente bestuursleden en het Comité Eenheid en Verzoening wilden: er moest een Werkgroep Koers en Presentatie komen, die een partijbrede discussie over de sinds 1981 ingeslagen koers diende voor te bereiden. Een Structuurcommissie moest zich buigen over de verhoudingen tussen diverse partijorganen (vooral het Federatiebestuur en de Raad van Advies), en een permanente Begeleidingscommissie (BGC) zou bij persoonlijke

conflicten dienen te bemiddelen. Tot onvrede van het bestuur werd het volledige rapport door de Federatieraad aanvaard.⁴⁷

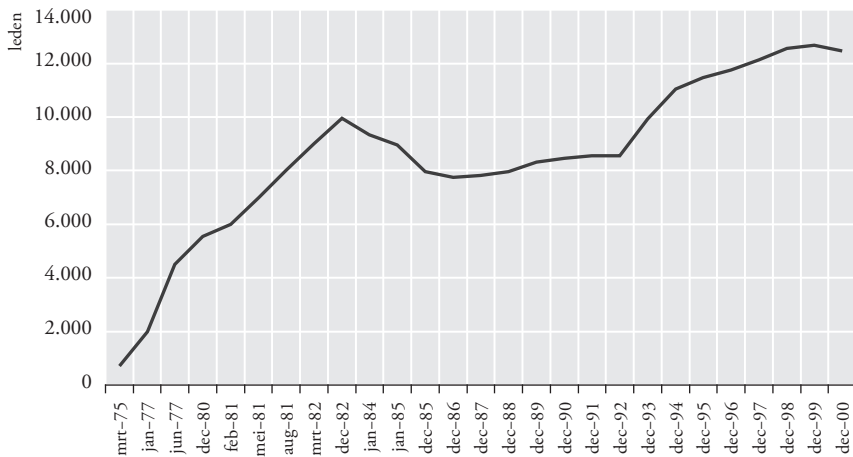
Een jaar later had de geplande discussie over koers en presentatie nog geen duidelijk resultaat opgeleverd, de Structuurcommissie was nog niet aan haar taak begonnen en de verhoudingen tussen Leerling en Wagenaar waren er alleen maar slechter op geworden. Die laatste meende dat er, ook al was dat bij de verkiezingen van 1982 al niet meer zo geweest, nog steeds een duoconstructie bestond, en hij wilde daarom geen verantwoording afleggen aan Leerling.⁴⁸ Op de Federatieraad in november 1984 legde het bestuur hem een door de Begeleidingscommissie opgestelde zogeheten 'verzoeningsverklaring' voor. Hij moest volgens die verklaring onder andere Leerling erkennen als fractievoorzitter, mocht niet meer zelfstandig fractiemedewerkers aanstellen en diende in geval van conflict het eindoordeel van de BGC te aanvaarden. Wagenaar weigerde hieronder zijn handtekening te zetten; hij meende dat wanneer hij met de verklaring instemde, hij zijn onafhankelijkheid als volksvertegenwoordiger opgaf.⁴⁹ Het bestuur wilde dat het vertrouwen in Wagenaar op deze vergadering officieel werd opgezegd, maar de Federatieraad stemde daarmee niet in. Toch was er in 1984 al een lichte kentering zichtbaar, vooral omdat veel invloedrijke RPF'ers die Wagenaar steunden, inmiddels hun partijlidmaatschap hadden opgezegd.⁵⁰ Onder hen bevonden zich relatief veel leden van het eerste uur. Zij vonden dat 'hun' Kamerlid als zondebok werd gebruikt en dat hij onvoldoende kans kreeg om op vergaderingen van de Federatieraad zijn zegje te doen. Het Federatiebestuur probeerde in deze periode inderdaad de spreektijd van Wagenaar en zijn sympathisanten zo kort mogelijk te houden.⁵¹

Het conflict, dat als de 'kwestie-Wagenaar' de geschiedenis zou ingaan, werd in het voorjaar van 1985 uiteindelijk beslecht. De partij was in twee kampen verdeeld, en de Federatieraad dreigde alsnog het vertrouwen in Wagenaar op te zeggen als deze zich niet onderwierp aan de eisen van de BGC. Het Comité Eenheid en Verzoening was door deze polarisatie min of meer in het 'kamp-Wagenaar' gedrukt. Het nam op eigen initiatief een enquête af onder de besturen van de lokale verenigingen, waaruit moest blijken dat een meerderheid van de partij nog achter een nieuwe verzoeningspoging stond.⁵² Op 20 april 1985 zegde de Federatieraad echter officieel het vertrouwen in Wagenaar op. Hij trad vervolgens uit de Tweede Kamerfractie, overigens zonder zijn zetel op te geven. Enkele kiesverenigingen maakten zich los van de partij, waaronder in juni die van Zoetermeer, waarvan Wagenaar lid was. Pas toen eindigde formeel gezien diens RPF-lidmaatschap. Met hem verliet in de loop van het jaar een hele stoet leden de partij, waaronder een groot deel van de Adviesraad.⁵³ In 1986 nam Wagenaar met een eigen partij, genaamd Antirevolutionairen '85, deel aan de Kamerverkiezingen, maar hij kreeg lang niet genoeg stemmen voor een zetel.⁵⁴

Bij het uitvechten van het conflict in de RPF werd duidelijk dat de autonomie van de lokale verenigingen en hun macht via de Federatieraad bepalende factoren waren. Zolang de Federatieraad weigerde de steun aan Wagenaar in te trekken, moest het Federatiebestuur met hem verder. De twee organen botsten met elkaar,

maar de Federatieraad heeft nooit van zijn macht gebruikgemaakt om de samenstelling van het bestuur te veranderen. Daarvoor was de raad te verdeeld en niet bereid om stelling te nemen in het conflict, dat juist om die reden zo lang kon voortduren.

Figuur 2. Ledenaantallen van de RPF, 1975-2000⁵⁵

Bron: website DNPP: www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen/opgehp/rpf/docInfo/lt.

Zeven magere jaren tussen Wagenaars vertrek en Leerlings aangekondigde afscheid

De nasleep van het conflict werd door het Federatiebestuur voortvarend aangepakt. Een deel van de leden die het met de koers van Leerling oneens waren, had de partij verlaten. Positief gevolg was dat de interne eensgezindheid na 1985 was toegenomen. Wel hadden sinds het uitbreken van het conflict zo'n tweeduizend leden de partij verlaten, op een totaal van tienduizend (zie figuur 2). Uitgaande van de veronderstelling dat leden pas in het uiterste geval hun lidmaatschap opzeggen, kan worden aangenomen dat een deel van de partij nog steeds meer voelde voor de traditionele antirevolutionaire politiek dan voor Leerlings meer bewogen en getuigende stijl.

Opvallend genoeg had het vertrek van een groot deel van de ideologische denktank van de partij geen ingrijpende gevolgen voor de programma's waarmee de RPF in 1986 en 1989 aan de Kamerverkiezingen deelnam: die leden in de meeste

opzichten nog op het program dat de Raad van Advies in 1981, met Leerling als eindredacteur, tot stand had gebracht.⁵⁶ Als er een verandering in het program geconstateerd kon worden, dan was het de steeds grotere nadruk op de milieu-problematiek.⁵⁷ Verder verzette de RPF zich fel tegen de invoering van een Wet gelijke behandeling, omdat deze volgens haar de godsdienstvrijheid bedreigde.

Leerlings positie als partijleider was beschadigd, maar hij kreeg alle mogelijke steun van het Federatiebestuur, dat het verleden liefst zo snel mogelijk wilde vergeten en afdoen als een ruzie rondom één eigenwijs voormalig Kamerlid.⁵⁸ In 1985 werd Leerling herkozen als lijsttrekker, maar ongeveer een derde van de partij stemde tegen zijn kandidatuur.⁵⁹ Bij de verkiezingen in 1986 bleek dat de RPF niet alleen leden had verloren, maar ook kiezers: bij de gemeenteraadsverkiezingen verloor de partij fors, en bij de Kamerverkiezingen raakte zij haar tweede zetel kwijt (zie tabel 4 en 1 in bijlage 1). Na het vertrek van Wagenaar in april 1985 vormde Leerling negen jaar lang een eenmansfractie in de Kamer en ging er weinig enthousiasme en wervingskracht van de RPF uit. Pas in het begin van de jaren negentig, toen Leerling zijn vertrek aankondigde en propagandist Smits de partij in de campagne van nieuw elan voorzag, bewoog het ledenaantal zich weer richting het niveau dat zij in 1982 had (zie figuur 2). Ook het aantal RPF-kiezers zou in 1994 weer flink stijgen.

Voor het fikse stemmenverlies bij de Kamerverkiezingen van 1986 kan behalve de algehele malaise waarin de partij verkeerde de electorale zuigkracht van het weer volledig opgeleefde CDA aangevoerd worden. Ook het GPV en de SGP hadden daar last van. Intern kon de RPF zich vastklampen aan enkele lichtpuntjes: ondanks het grote verlies leek de partij een vaste achterban te hebben opgebouwd waarop ze kon terugvallen. Daarnaast werd het feit dat veel jongeren en vrouwen op de partij stemden als een positief teken gezien. Minder hoopvol stemmend was de conclusie dat Leerling er blijkbaar niet in was geslaagd nieuwe groepen kiezers aan de partij te binden. Extra pijnlijk was het feit dat veel leden van Leerlings eigen Gereformeerde Bond de RPF hadden ingeruild voor het CDA. Het verlies kwam vooral doordat christenen uit traditionele kringen de partij de rug toekeerden. Daar stond tegenover dat, volgens Frinsel, meer evangelischen dan ooit tevoren op de RPF hadden gestemd.⁶⁰

Het Federatiebestuur maakte van zijn sterk gegroeide machtspositie gebruik door de partij organisatorisch te hervormen. Er werd eindelijk werk gemaakt van een jongerenorganisatie, een voornemen dat al sinds de oprichting op de plank lag. Vanwege de volgens de RPF zeer negatieve invloed die de jongerenorganisatie Arjos binnen de ARP had gehad en de negatieve ervaringen met Van der Land en diens RPJC, was het bestuur jarenlang huiverig geweest voor het oprichten van een eigen jongerenclub.⁶¹ Niettemin kwam er in 1984, na drie jaar van voorbereiding, de Reformatorische Politieke Jongerenorganisatie (RPJO) van de grond, die echter weinig prioriteit had en onder strikte controle van het bestuur stond.⁶² De jongerengroep kon, in tegenstelling tot de jongerenorganisaties van de SGP en het GPV, niet rekenen op een vaste, kerkelijk bepaalde doelgroep. De RPJO moest vooral

werven op de EO-jongerendagen en dan met een goed verhaal komen om jongeren te overtuigen van het feit dat de kleine RPF een betere keus was dan het CDA. In de tweede helft van de jaren tachtig kreeg de ledenwerving voor de jongerenbeweging een hogere prioriteit, en op de EO-jongerendag van 1990 werd het duizendste lid ingeschreven.⁶³ Twee jaar later veranderde de RPJO, om de verbondenheid met de moederpartij te benadrukken, haar naam in 'RPF-Jongeren'. In de praktijk nam zij nooit stelling tegen officiële partijstandpunten.⁶⁴

Veel belangrijker was dat het Federatiebestuur eindelijk werk maakte van het opzetten van een wetenschappelijk bureau. De Raad van Advies werd in 1986 opgeheven en zijn secties werden overgeheveld naar het Wetenschappelijk Studiecentrum (WSC), dat in juni van dat jaar was opgericht. Dit WSC stond onder beheer van het bestuur en kreeg in 1987 met de jonge jurist André Rouvoet zijn eerste betaalde medewerker. Een jaar later kreeg het centrum ook een 'echte' naam: de Marnix van St. Aldegondestichting, of korter: Marnixstichting.⁶⁵ De politiek-inhoudelijke veranderingen die de RPF in de jaren negentig een 'christelijk sociaal' imago zouden geven, werden al aan het eind van het eraan voorafgaande decennium onder leiding van deze Marnixstichting voorbereid. De partij liet hiermee zien niet alleen te kunnen getuigen, maar ook een degelijk reformatorische visie te hebben op het gebied van cultuur, partij en de relatie tussen kerk en staat.⁶⁶

In 1991 organiseerde de Marnixstichting een partijdiscussie over de verhouding tussen kerk en staat. Rouvoet plaatste zijn partij centraal in diverse reformatorische tradities, waarbij hij onder andere de 'RPF-versie' van Kuypers soevereiniteit in eigen kring lanceerde: de 'onderscheiden ambten en verantwoordelijkheden' van de diverse verbanden in de maatschappij (kerk, gezin, school, overheid).⁶⁷ De activiteiten van het wetenschappelijk bureau verlostten de RPF langzaam maar zeker van haar imago van politiek-inhoudelijk zwak broertje van GPV en SGP en bracht haar daarmee dichterbij die twee partijen.

De RPF zocht niet alleen toenadering tot politieke partijen, maar probeerde ook de banden met de EO te versterken. In personeel opzicht waren er al opvallende overeenkomsten. Zo was de christelijk-gereformeerde predikant Jan Hendrik Velema voorzitter van de EO en bestuurslid van de RPF. Leerling werkte vanaf zijn aantreden als Kamerlid niet meer voor de omroep, maar bleef het imago van een EO-man houden. Ook EO-medewerkers De Boer en Andries Knevel waren voor de RPF zeer actief, zo stonden zij bij de Kamerverkiezingen van 1989 respectievelijk op plaatsen drie en vier van de kandidatenlijst. Toch probeerde de partij ervoor te waken té zeer het imago te krijgen van een verlengstuk van de EO. Dat kon immers het deel van de achterban dat kritisch stond ten opzichte van die omroep afschrikken.⁶⁸

De RPF werd in de jaren tachtig en negentig een van de centrale organisaties in een reformatorisch-evangelisch netwerk. Op allerlei gebieden namen jonge interkerkelijke organisaties het initiatief over van de oudere, vaak exclusief reformatorische instituten. Te denken valt aan de Evangelische Hogeschool (EH) in Amersfoort, de Christelijke Hogeschool Ede, studentenverenigingen Ichthus en Navi-

gators, de Vereniging ter Bescherming van het Ongeboren Kind (vBOK) en het tijdschrift *Koers*. De personele overlap tussen deze organisaties was groot. Dankzij dit netwerk werd ook een steeds grotere groep evangelischen lid van de RPF. Onder andere de ‘ommezwaai’ van de hoogleraar Willem Ouweneel baarde opzien. Hij had zich altijd verre gehouden van de politiek, maar veranderde in 1994 van mening en ging de RPF steunen. In 1998 stond deze grootheid in evangelisch Nederland, die vooral bekend was door zijn werk voor de EO en de EH, zelfs als lijstduwer op de lijst voor de Kamerverkiezingen van dat jaar.⁶⁹

De wederopstanding van de RPF in de jaren negentig

In mei 1992 gaf Leerling zelf aan dat hij zich bij de volgende Kamerverkiezingen niet meer herkiesbaar stelde. Volgens hem was de partij toe aan een nieuw gezicht. Als zijn opvolger droeg het Federatiebestuur de relatief onbekende Leen van Dijke voor, die in februari 1993 door de partij als lijsttrekker werd verkozen. Vanaf dat moment ging het de RPF weer voor de wind: in de peilingen stond ze op winst en het aantal leden nam voor het eerst sinds 1986 weer flink toe. Niet alleen het inruilen van Leerling voor Van Dijke, maar ook de terugkomst van Smits als campagneleider en de manier waarop de Marnixstichting zich profileerde kunnen worden aangevoerd als verklaring voor deze opleving.⁷⁰ In *Nieuw Nederland* legde de nieuwe lijsttrekker uit dat zijn opkomst minder stormachtig was verlopen dan het leek. Van Dijke was sinds 1987 lid van de Provinciale Staten van Zeeland en uitgegroeid tot een van de opvallendste en populairste RPF-politici op provinciaal niveau. In de maanden voor de bekendmaking van zijn kandidatuur had hij intensieve gesprekken gevoerd met een selectiecommissie onder leiding van senator Egbert Schuurman.⁷¹

Net als bij de komst van Leerling in 1980 kreeg de RPF ook nu weer een nieuw inhoudelijk ‘gezicht’. Dit uitte zich in een herziening van het Basisprogram in 1994. Langzaam maar zeker stapte de RPF af van haar ideaal van een zeer teruggetrokken overheid en haar afkeer van de verzorgingsstaat. Zo kwam zij dichterbij het GPV te staan, dat met zijn ‘cultuuroopdracht’ altijd al een grotere rol aan de overheid had toebedeeld. De groeiende nadruk op het milieu, die vanaf het einde van de jaren tachtig bij de RPF merkbaar was, kwam duidelijk tot uiting in dit nieuwe Basisprogram. Waar de RPF onder Leerling vooral bekend stond als een getuigenispartij die vocht tegen moreel en ethisch verval, waren het nu ineens sociale onderwerpen, milieu en ontwikkelingssamenwerking waarmee de partij zich profileerde.⁷² De moreel-ethische thema’s waren zeker niet vergeten, ze moesten alleen steeds vaker de aandacht delen met andere issues.

In de jaren na 1994 werkte de RPF haar nieuwe visie op de rol van de overheid nader uit. In het verkiezingsprogramma voor de Kamerverkiezingen van 1998 sprak de partij van een ‘geleide economie’. De overheid moest op het gebied van de economie ‘bandbreedtes’ stellen, randvoorwaarden waarbinnen zich een kapita-

lisme kon ontwikkelen dat in sociaal opzicht geen kwalijke gevolgen had. Ook de verzorgingsstaat werd nu door de RPF aanvaard. Leerling wilde de uitkeringen nog verlagen, maar onder Van Dijke was daar geen sprake meer van. De partij ging de rol van de overheid als 'schild voor de zwakken' steeds meer vertalen naar een actief overheidsoptreden bij het oplossen van sociale problemen. Kortom, ook hier moesten kaders worden gesteld. Het Federatiebestuur verdedigde deze verandering van standpunt met het argument dat de sociale verhoudingen door de sterke bezuinigingen van de kabinetten-Lubbers waren scheefgegroeid.⁷³ Om haar ommezwaai een naam te geven ging de RPF zich vanaf 1996 'christelijk-sociaal' noemen.

Door deze koerswijziging profileerde de RPF zich als een sociaal alternatief voor het CDA en als een christelijk alternatief voor GroenLinks. Bij de Kamerverkiezingen van 1994 leverde dit de RPF flinke winst op. Smits had al in 1990 dapper voorspeld dat de RPF drie Kamerzetels zou halen, en dit kwam uit.⁷⁴ Behalve Van Dijke kwamen Rouvoet en Dick Stellingwerf in het parlement. Ondanks deze verdrievoudiging van de fractie was er teleurstelling over het feit dat de RPF 'slechts' twee zetels winst boekte, terwijl het CDA er twintig had verloren. Behalve bij de christendemocraten kwam de stemmenwinst bij de SGP vandaan, vooral van vrouwelijke kiezers die niet konden leven met het afwijzende vrouwenstandpunt van de staatkundig-gereformeerden.⁷⁵ Terwijl de SGP bleef bij haar opvatting dat vrouwen geen partijlid mochten worden en zich dus ook niet verkiesbaar mochten stellen, plaatste de RPF juist steeds vaker vrouwen hoog op de kandidatenlijsten. Die ontwikkeling was overigens al in de jaren tachtig begonnen.⁷⁶ De opkomst van vrouwen op de RPF-kandidatenlijsten in de jaren negentig is een teken dat de partij zich onafhankelijker ging opstellen ten opzichte van haar meest trouwe bondgenoot. In 1993 en 1994 plaatste de RPF Alie Hoek-van Kooten op de derde plaats van de lijst voor de Kamerverkiezingen en G. Visser-Lente op de zevende plek op de lijst voor de Europese verkiezingen. De SGP maakte tegen beide kandidaten bezwaar, waardoor de gemeenschappelijke lijst voor de verkiezingen voor het Europees Parlement aan een zijden draadje kwam te hangen. Uiteindelijk trokken beide vrouwen zich om persoonlijke redenen terug en werd de samenwerking met de SGP voortgezet.⁷⁷

Door de verkiezingsoverwinningen in maart en mei 1994 was de RPF in veel gemeenteraden en in de Tweede Kamer groter geworden dan GPV en SGP (zie tabellen 1 en 4 in bijlage 1). De partij wist deze winst vast te houden bij de Statenverkiezingen van 1995: daar ging ze van elf naar zeventien zetels in totaal. Dit was net niet genoeg voor een tweede zetel in de Eerste Kamer.⁷⁸ Bij de Europese verkiezingen van 1994 ging een derde zetel nipt aan de neus van de combinatie van de drie kleine christelijke partijen voorbij. Hierdoor kreeg SGP'er Leen van der Waal gezelschap van Blokland van het GPV, maar niet van RPF'er Rijk van Dam.⁷⁹

De 'nieuwe' RPF brak niet met het getuigend elan dat de partij onder Leerling had gekenmerkt. Van Dijke liet het bekende evangelische geluid horen in een discussie over de evolutietheorie. Deze was volgens de nieuwe voorman 'onbijbels'

en diende dus geen deel uit te maken van de eindexamenstof voor middelbare scholieren. Op een christelijke school moest men kunnen wijzen op het creatio-nisme als alternatieve theorie, vond Van Dijke.⁸⁰ Eenmaal bracht zijn getuigenis hem in grote juridische problemen. De journalist Frenk van der Linden had hem geïnterviewd voor de *Nieuwe Revu* van juni 1996. De RPF-leider vroeg zich daarin af: 'waarom zou een praktiserend homoseksueel beter zijn dan een dief?'. Het Tweede Kamerlid voor D66 Boris Dittrich schreef in reactie hierop een brief die door de meeste fractievoorzitters was ondertekend, en Henk Krol, hoofdredacteur van de *Gaykrant*, spande een rechtszaak aan. Een geschrokken Van Dijke bood zijn excuses aan; hij legde uit dat hij juist had willen aangeven dat alle zonden voor God even erg waren en dat christenen zijns inziens te eenzijdig focusten op wat in hun ogen de zonde van de homoseksuele praxis was. Hij beweerde niets anders te zeggen dan wat christenen al vele eeuwen geloofden en beschuldigde de media van het creëren van een hetze.⁸¹ Dittrich nam uiteindelijk genoegen met de excuses van Van Dijke. Nadat het Openbaar Ministerie in 1997 had besloten dat er geen reden was om tot vervolging over te gaan, liet ook de *Gaykrant* de zaak rusten.⁸²

Vlak voor de Kamerverkiezingen van 1998 werd het interview wederom uit de kast gehaald. Twee personen spanden een rechtszaak aan tegen Van Dijke, die volgens sommige peilingen op het punt stond zijn partij naar een historische verkiezingsuitslag van vier of vijf zetels te leiden.⁸³ De raadsverkiezingen van enkele maanden daarvoor hadden de RPF een behoorlijke winst opgeleverd.⁸⁴ De uitslag van de Kamerverkiezingen viel tegen, misschien wel mede doordat de gewraakte uitspraak van Van Dijke op het laatste moment nog kiezers had weggejaagd. Dit keer kwam de voorspelling van Smits niet uit: hij zag zijn partij vijf zetels halen, maar het werden er drie.⁸⁵ Zoals in 1982 een derde zetel op een haar na werd gemist, zo kwam er in 1998 net geen vierde zetel. In het najaar van 1998 werd Van Dijke overigens schuldig bevonden aan discriminatie en kreeg hij een boete van driehonderd gulden opgelegd. De RPF-leider tekende direct hoger beroep aan, met als oogmerk om de godsdienstvrijheid te beschermen.⁸⁶ Een halfjaar later volgde tot zijn grote opluchting vrijspraak, een oordeel dat in 2001 ook door de Hoge Raad werd bevestigd.⁸⁷

Tijdens de verkiezingscampagne van 1998 maakte de RPF voor het eerst actief werk van het mobiliseren van de evangelische kiezer. Dat ging dus nog een stap verder dan het op de lijst zetten van Frinsel of Ouweneel. De partij gaf voor deze doelgroep een aparte folder uit, getiteld *Hemelburgers in de wereld*, waarin 83 prominente evangelischen opriepen om op de RPF te stemmen. Deze gerichte actie was nodig, want de leden en het electoraat van de partij bestonden nog steeds grotendeels uit gereformeerden en hervormden. Het aantal evangelischen dat in 1998 RPF stemde, viel wederom tegen, maar was genoeg om te zorgen dat deze partij als enige van de 'klein christelijke partijen' stemmenwinst boekte. Van de aanhoudende teruggang van het CDA, dat opnieuw verloor (dit keer vijf zetels), profiteerde de RPF evenwel nauwelijks.⁸⁸

In 1999 nam bij de Statenverkiezingen het absolute aantal op de RPF uitgebrachte stemmen af ten opzichte van vier jaar eerder. Toch wist de partij dankzij een historisch lage opkomst te groeien van zeventien naar twintig zetels. Dit betekende tevens dat eindelijk de felbegeerde tweede zetel in de Eerste Kamer werd bemachtigd (zie tabellen 2 en 3 in bijlage 1).⁸⁹ Bij de Europese verkiezingen in juni 1999 gebeurde precies hetzelfde: de combinatie GPV-RPF-SGP onder leiding van Blokland verloor stemmen, maar groeide door een lage opkomst toch van twee naar drie zetels. Door het afscheid van SGP'er Van der Waal in de zomer van 1997 was Van Dam al twee jaar europarlementariër. In 1999 werd hij als nummer twee op de lijst ook daadwerkelijk door de kiezer aangewezen.⁹⁰

De RPF had in de tweede helft van de jaren negentig alles wat ze wilde: een fractie met drie capabele politici die een helder geluid lieten horen in de Kamer; de grootste en belangrijkste van de drie orthodox-christelijke partijen; een goed draaiend en productief wetenschappelijk bureau. Vanaf de Kamerverkiezingen van 1998 werd echter duidelijk dat de groei zijn grenzen kende: de RPF deed nauwelijks haar voordeel met de electorale teruggang van het CDA. In het volgende jaar deed zich zelfs een lichte krimp voor. De expliciet christelijke identiteit van de partij leidde ertoe dat kiezers uit vrijzinnig- of niet-christelijke delen van de samenleving lang niet altijd RPF stemden, ook niet als deze partij het meest overeenkwam met hun sociale en economische standpunten. Bovendien bleven SGP, GPV en CDA geduchte concurrenten die alle drie deels in de RPF-vijver visten. Het leek erop dat de RPF niet alleen op het toppunt van haar roem zat, maar ook op het toppunt van haar kunnen.

Een traditioneel christelijk huwelijk: het fusieproces van RPF en GPV

Verschillen van mening over de relatie tussen kerk en staat en de positie van de vrouw in de politiek waren in de jaren negentig reden voor de RPF om meer afstand te nemen van haar meest trouwe bondgenoot, de SGP. De plaats van die partij als belangrijkste samenwerkingspartner werd ingenomen door het GPV, dat in die periode juist opener werd. Al in 1987 had het Verbond voor het eerst uitgesproken dat er eigenlijk geen principiële of ideologische verschillen met de RPF te ontdekken waren.⁹¹ Het voornaamste onderscheid betrof de politieke stijl en het ledenbeleid. De toenadering tot het GPV en verwijdering van de SGP kwamen duidelijk tot uitdrukking in de allianties die de RPF sloot bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1990, 1994 en 1998.⁹²

Het proces van naar elkaar toegroeien ging de RPF echter niet snel genoeg. Toch was de partij positief over het 'dubbelbesluit' van het GPV (februari 1996) om wel te praten over samenwerking maar geen gemeenschappelijke kandidatenlijst aan te gaan bij de Kamerverkiezingen van 1998. Tot vreugde van de RPF was het praten niet zonder resultaat: op 15 november 1997 werd tijdens een persconferentie de 'verloving' van GPV en RPF aangekondigd.⁹³ Hierop volgde een interne discussie

in beide partijen. Bijna de hele RPF bleek voorstander te zijn van een gezamenlijke grondslag, organisatorische samenwerking en een lijstcombinatie in 2002.⁹⁴

De ontwikkelingen volgden elkaar snel op, en op de Federatieraad van 22 januari 2000 keurde de partij de plannen voor de oprichting van de ChristenUnie goed. Gevolg hiervan was dat het wetenschappelijk bureau en het partijbureau zouden worden opgeheven ten gunste van nieuw te vormen instellingen binnen de ChristenUnie. Het voornaamste dat de RPF tot 31 december 2003 (de dag van haar officiële opheffing) zelf bleef regelen, waren de financiën en het ledenbeleid.⁹⁵ De RPF-jongeren opereerden misschien wel voor het eerst in hun bestaan los van het Federatiebestuur en besloten al in 2000 volledig samen te gaan met de GPV-jongeren in een nieuwe jongerenorganisatie, Perspectief.⁹⁶

In het partijorgaan *RPF-signaal* van januari 2000 waren de eerste tekenen van nostalgie al te zien: Rietkerk, Leerling en Van Dijke, de drie lijsttrekkers die de partij had gehad, blikten terug op 25 jaar Reformatorische Politieke Federatie. Opvallend is dat twee van de drie zich nadrukkelijk geen politicus zeiden te voelen. Leerling omschreef zich als journalist en regisseur bij de EO. 'Dat was mijn vak.' Rietkerk gaf aan achteraf blij te zijn geweest dat de RPF in 1977 twaalfhonderd stemmen tekort was gekomen voor een zetel. 'Ik voelde me helemaal niet geschikt voor de Tweede Kamer.' Hierin komt iets terug van het idee van de RPF als maatschappelijke beweging: de oud-lijsttrekkers zagen zich in eerste instantie als 'gewone' mensen met een 'gewone' baan die door het volk als vertegenwoordiger waren gekozen en niet als parlementariërs die hun carrière in de politiek maakten. Ook Van Dijke, die na het beëindigen van zijn Kamerlidmaatschap in januari 2003 uit de politiek trad, past in dat beeld. Alle drie blikten ze terug op de RPF als een wonder van God, of zoals Leerling het zei: 'als we in navolging van onze evangelische broeders en zusters niet op de knieën waren gegaan, hadden we het als partij niet gered'.⁹⁷

Dit was taal die bij de EO ook vaak werd gebezigd, en het typeert de mentaliteit van de evangelische christenen. De RPF, die vanaf 2000 volledig naar de achtergrond werd gedrukt door de ChristenUnie, was onmiskenbaar onderdeel van een breed reformatorisch-evangelisch netwerk. Vooral in de jaren tachtig leidde dat, niet in de laatste plaats in de RPF, tot confrontaties tussen reformatorische en evangelische stromingen. De RPF en de EO opereerden grotendeels los van elkaar elk op hun eigen terrein, en het is niet zo dat ze onderdeel waren van een nieuwe zuil. Wel waren de twee duidelijk aan elkaar verwant en probeerden ze mensen uit de bestaande vrijgemaakte en bevindelijke 'minizuilen' aan zich te binden om zo tot een orthodox-protestantse coalitie te komen. In de jaren negentig richtte de RPF zich doelbewust op het mobiliseren van evangelischen. Onder invloed van dit krachtiger wordende netwerk brak de vrijgemaakte zuil steeds meer open, waardoor uiteindelijk een fusie met het GPV mogelijk werd. Dat kon alleen dankzij de twee gezichten van de RPF: zeker, zij was een 'anti-revolutionary warning', maar tegelijkertijd was zij ook 'de EO in de Kamer'.